

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Губа Наталія¹,

¹ Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна;
guba.natalya02@gmail.com

Гладких Жанна²,

² Індустріальний коледж державного вищого навчального закладу
«Український хіміко-технологічний університет»,
м. Кам'янське, Україна;
jannagladkih@gmail.com

У статті досліджено проблему формування толерантної особистості, що є дуже актуальною на сьогодні. Це зумовлено тим, що толерантність виступає невід'ємним елементом сучасного розуміння свободи, яка є найвищою людською цінністю. Зазначено, що основа толерантності – відкритість думки в спілкуванні та права людини. Зроблено теоретичний аналіз психологічних чинників, проаналізовано наукові підходи вітчизняних і зарубіжних учених щодо вивчення особливостей толерантності особистості, з'ясування сутності терпимості й толерантності в суспільній свідомості та самосвідомості. Розкрито суть толерантності й проаналізовано такі поняття, як коректність, прийняття та емпатія. Визначено способи й засоби формування толерантності, психологічні основи толерантності. У статті описано рівні розвитку основних видів толерантності, зазначено, що з розвитком цивілізацій сфера значущого в людини й суспільстві розширюється: з'являються все нові підстави для небайдужості, провідними проявами яких є толерантність та інтолерантність. Проаналізовано поняття «інтолерантність». Можна стверджувати, що в її основу покладено так звані шкали (за теорією М. Мацковського). Також доцільно виокремити різні групи чинників толерантності, що діють на різних рівнях (це макро-, мезо- й мікрорівні). Визначено, що толерантність – це цілеспрямована організація позитивного досвіду, тобто цілеспрямоване створення умов, що вимагають взаємодії з іншими, якими б в очах суб'єкта вони не були. Також нами зроблено висновки та встановлено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, комунікативна поведінка, моральна стриманість, емоційна стійкість, особистість, механізм терпимості.

Huba Natalia. Hladkykh Zhanna. The Theoretical Analysis of Psychological Factors that Influence the Formation of Tolerance. This article is devoted to the study of the problem of the formation of a tolerant personality, which is very relevant nowadays. The tolerance is chosen as a subject of the study because it has become an

integral element of the modern understanding of freedom, which is the highest human value. It is indicated that the basis of tolerance is the openness of a thought in communication and human rights. The theoretical analysis of psychological factors is made, the scientific approaches of Ukrainian and foreign scientists to the study of the features of personality tolerance, to the clarification of the essence of tolerance and its place in the social consciousness and self-consciousness are analyzed. The essence of tolerance is revealed and such concepts as correctness, acceptance and empathy are analyzed. The ways and means of tolerance forming, its psychological bases are determined. The article describes the levels of development of the main types of tolerance. It is noted that with the development of civilizations the sphere of significance in a person and society expands: the new grounds for indifference appear, the leading manifestations of which are tolerance and intolerance. The concept of intolerance is analyzed, we can say that it is based on the so-called scales according to M. Matskovsky's theory. It was also important to distinguish different groups of tolerance factors that operate at different levels – macro, meso, and micro levels. It is determined that tolerance is a purposeful organization of positive experience, that is, the purposeful creation of conditions that require interaction with others, no matter what they are in the eyes of the subject. The conclusions are made and the prospects for further research are established.

Key words: tolerance, intolerance, communicative behavior, moral restraint, emotional stability, personality, mechanism of tolerance.

Губа Наталия, Гладких Жанна. Теоретический анализ психологических факторов, влияющих на формирование толерантности. В статье исследуется проблема формирования толерантной личности, что является очень актуальной на сегодняшний день. Это обусловлено тем, что толерантность выступает как неотъемлемый элемент современного понимания свободы, является высшей человеческой ценностью. Отмечается, что основой толерантности является открытость мысли в общении и права человека. Проводится теоретический анализ психологических факторов, научных подходов отечественных и зарубежных ученых к изучению особенностей толерантности личности, выясняется сущность терпимости и толерантности в общественном сознании и самосознании. Раскрывается суть толерантности и анализируются такие понятия, как корректность, принятия и эмпатия. Определяются пути и средства формирования толерантности, психологические основы толерантности. В статье описываются уровни развития основных видов толерантности, отмечается, что с развитием цивилизаций сфера значимости человека и общества расширяется: появляются все новые основания для равнодушия, основными проявлениями которых являются толерантность и интолерантность. Проанализировав понятия интолерантность, можем утверждать, что в ее основе лежат так называемые шкалы (по теории М. Мацковского). Также целесообразно выделить различные группы факторов толерантности, действующие на разных уровнях (макро-, мезо- и микроуровень). Определяется, что толерантность – это целенаправленная организация положительного опыта, то есть целенаправленное создание условий, требующих взаимодействия с

другими, такими бы в глазах субъекта они ни были. Также делаются выводы и устанавливаются перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, коммуникативное поведение, нравственная сдержанность, эмоциональная устойчивость, личность, механизм терпимости.

Постановка наукової проблеми та її значення

Формування толерантності в людських стосунках є стратегічним завданням ХХІ ст., що зумовлено, насамперед, підвищенням рівня агресивності, насилля, нетерпимості, конфліктності в суспільстві. В останні роки гостро постає проблема становлення особистості, формування особистісно-професійних якостей фахівців. Особливою проблемою вважається питання визначення рис характеру та якостей особистості, що впливають на її подальшу професійну діяльність. Однією з цих якостей є толерантність як визнання, прийняття, розуміння, гуманізм.

Загалом, толерантність і фактори, що покладені в основу її розвитку, – одна з найактуальніших тем сучасності. Актуальність проблеми толерантності розглядаємо як властивість особистості, що проявляється в ситуаціях розбіжностей поглядів, думок, оцінок, вірувань, поведінки людей і в зниженні сензитивності до об'єкта за рахунок залучення механізмів терпимості (витримка, самовладання, самоконтроль). Толерантність простежується в стриманості, терпінні, витримці, самовладанні.

Основа толерантності – відкритість думки та спілкування, особиста свобода індивіда й визнання прав і свобод іншої людини. Толерантність означає активну позицію особи, а не пасивно-терпиме ставлення до навколишніх подій, тобто толерантна людина не повинна бути терпима до всього. Те, що порушує загальнолюдську мораль, не має сприйматися толерантно. Дослідження толерантності в цьому аспекті на сьогодні є дуже актуальним у зв'язку з подіями, які відбуваються зараз у державі.

Теоретичний аналіз публікацій

Вивчення особливостей толерантності розглянуто в працях стосовно з'ясування сутності терпимості й толерантності в суспільній свідомості та самосвідомості (В. Бойко, В. Золотухін, О. Кондаков), місця толерантності в процесі набуття особистісної цілісності (О. Асмолова, Є. Казакова), проблем міжетнічної толерантності (Н. Лебедев, О. Лункова, Н. Мольденгауер, О. Петрицький, Т. Стефаненко), толе-

рантності як категорії відносин (О. Клепцова, В. Маралова), толерантності як особистісної риси (Д. Колесова), толерантності до невизначеності (П. Лушин), комунікативної толерантності (В. Бойко), ставлення до толерантності як суспільно значущої цінності (І. Бех, Т. Болотіна, Б. Гершунський, О. Грива, О. Клепцова, І. Крутова, В. Лекторський, Р. Рієрдон, П. Степанов), розвитку толерантності в контексті педагогічної взаємодії (Ю. Тодоровцева, М. Ковальчук), толерантності як етико-психологічної проблеми в системі вищої освіти (О. Винославська) тощо.

У вітчизняних і зарубіжних наукових джерелах представлено безпосередні розробки з проблем розвитку толерантності. У теорії сучасного наукового знання простежуємо різні підходи до розуміння феномену «толерантність» у зв'язку з його багатоаспектністю. Термін «толерантність», що походить від лат. *tolerantia* (терпіння), у соціально-психологічному аспекті передбачає терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій (Бех, 2011). Дослідженням проблематики толерантності займалися такі вчені, як С. Братченко, В. Золотухін, Н. Капустіна, Н. Круглова, В. Лекторський, В. Петров, К. Уейн.

Мета статті – оцінка зв'язку між толерантністю та інтолерантністю особистості і їх психологічних чинників.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження

Питання толерантності й інтолерантності є предметом дослідження широкого кола науковців. Про це свідчить аналіз останніх робіт із вивчення та розв'язання проблеми толерантності особистості. Толерантність не має однозначного визначення й трактується в різних наукових дисциплінах по-різному: як активна форма ставлення до світу, як пристосувальна функція організму, еквівалентність, моральна стриманість, терпимість, емоційна стійкість.

Англійське слово «*tolerance*» походить від латинського «*tolerantia*» (терпіння). Етимологія лексеми «толерантність» та її трактування в енциклопедичних словниках ХХ ст. не відповідають сутності самого поняття на сучасному етапі суспільно-історичного розвитку. Відтак термін «толерантність» використовується самостійно й прямого його перекладу не існує. На відміну від «терпимості» (терпіти — «не протидіяти, покірливо переносити щось важке, неприємне»), толерантність є готовністю прихильно приймати поведінку, переконання та погляди

інших людей, які відрізняються від власних, і навіть у тому випадку, коли ці переконання чи погляди не поділяються та не схвалюються (Головин, 1997).

Зміст толерантності пов'язаний з аналізом таких понять, як коректність, прийняття, емпатія.

Коректність (від лат. *correctus* – виправлений, поліпшений) – це термін, що розкривається в таких характеристиках, як тактовність й учтивість. Коректність виступає зовнішньою ознакою поведінки та може бути інконгруентною щодо внутрішніх почуттів, тоді як толерантне ставлення виходить із внутрішньої потреби й позиції та щиро «транслюється» людиною.

Прийняття – це певна установка світосприйняття, яка характеризується безоцінним позитивним ставленням, уключенням іншого в індивідуальний простір особистості за рахунок співчутливого розуміння й співпереживання.

Емпатія – це здатність і спроможність відгукуватися на переживання інших людей; спроможність індивіда ототожнювати власне «Я» з переживаннями та почуттями інших людей, живих істот; здатність поставити себе на місце іншої особи або тварини; здатність до співпереживання.

С. Ю. Головін у «Словнику практичного психолога» дає таке визначення: «Толерантність – відсутність або послаблення реагування на певний несприятливий фактор унаслідок зниження чутливості до його впливу. Наприклад, толерантність до тривоги проявляється в підвищенні порога емоційного реагування на загрозливу ситуацію, а ззовні – у витримці, володінні собою, здатності тривалий час витримувати несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей» (Головин, 1997).

Різноманітність дефініцій толерантності залежить від того, яка дисципліна визначає його предметом вивчення. Психолог І. Д. Бех указує, що «толерантність – це особистісна або суспільна характеристика, що припускає усвідомлення того, що світ і соціальне середовище багатомірні, а отже, і погляди на цей світ різні, вони не можуть і не повинні зводитися до одноманітності або бути на чийсь користь» (Бех, 2011).

Т. П. Скрипкина, розглядаючи питання про межі толерантності, пропонує на теоретичному рівні виділяти, як мінімум, п'ять толерантних особистісних позицій, що розрізняються за ступенем допустимої толерантності (Скрипкина, 2000):

- 1) толерантність як внутрішня установка, як прийняття й терпимість до іншого, чужого;
- 2) толерантність як культурологічна норма;
- 3) толерантність як неупередженість, як байдужість до іншого;
- 4) толерантність до того, хто завдає нам шкоди;
- 5) толерантність у ставленні до того, хто шкодить не нам, а комусь іншому.

Е. Зеєр зазначає, що розвиток толерантності – це знахідки та втрати, а це означає: становлення фахівця, професіонала – то не лише вдосконалення, але й руйнування стереотипів (Братченко, 2000).

Стереотипизація – сприйняття, класифікація й оцінка соціального об'єкта за допомогою поширення на нього характеристик будь-якої соціальної групи на основі певних уявлень – стереотипів. Із психологічного погляду – це процес приписування подібних характеристик усім членам будь-якої групи або спільності без достатнього усвідомлення можливих відмінностей між ними. Стереотипи як уявлення мають низку властивостей: стійкість, емоційна напруженість, схематичність – і виконують ряд важливих функцій стосовно групи та особистості. Вони підтримують позитивну ідентичність, захищають цінності й виправдовують можливі негативні установки та дії стосовно інших груп і їхніх представників (Головин, 1997).

Такі науковці, як І. Гриншпун, М. Мириманова, розкривають толерантність із погляду психофізичної стійкості до несприятливих дій та як здатність до самозбереження. У їхніх працях толерантність аналізується як терпимість індивіда до певних діянь, наприклад до стресу, до фрустрації, невизначеності. Вона виступає показником чутливості людини до негативних чинників. Якщо певні дії задають шкоди психологічному або фізіологічному здоров'ю індивіда, то ми говоримо про низьку толерантність суб'єкта до цього впливу.

Толерантність у всі часи вважалася людською чеснотою. Вона передбачала терпимість до відмінностей серед людей, уміння жити, не заважаючи іншим, здатність мати права й свободи, не порушуючи прав і свобод інших.

Толерантність – це досить складне ставлення до того, що відрізняється від власних норм або стандартів поведінки. Л. Дробіжева зазначає, що будь-яке толерантне ставлення передбачає деяку процедуру зважування двох мотивів:

- мотив знищення, відхилення;
- мотив визнати право особистості вибирати те, що вона вважає за потрібне, навіть якщо цей вибір суперечить моральним нормам.

Людина обирає толерантність, при цьому, якщо її повага до іншої особистості «переважає» її ж незгоду з вчинками, думками, віруваннями цієї особистості, така «перевага» можлива, тільки якщо в людини є особливі підстави для пом'якшення своєї незгоди або для поваги особистості іншої особи. Сутність усіх цих прав зводиться до утвердження автономії індивіда, тобто такого стану, що лише сама людина спроможна вирішити, який спосіб життя або яка релігійна, політична, моральна та інша теорія є для неї найкращими.

Розглядаючи толерантність у системі комунікативних відносин, слід зазначити, що В. Бойко виділяє комунікативну толерантність, яка є «характеристикою ставлення особистості до людей, показує ступінь здатності нею стерпіти неприємні або неприйнятні, на її думку, психічні стани, якості та вчинки партнерів зі взаємодії». Її прояв зумовлений тим, що людина або не сприймає відмінностей між собою та іншими людьми, або не має негативних переживань із цього приводу (Бойко, 1983).

Механізм виникнення й прояву комунікативної толерантності В. Бойко пов'язує з психологією емоційного відображення особистісних відмінностей. На рівні підсвідомості кожна людина реагує на те, що вона та партнер мають розбіжності у сфері тих чи інших проявів особистості. Деякі відмінності здаються неприємними й тому засуджуються, або дратують, або зовсім є неприйнятними. Враження ж про себе як про партнера є суб'єктивними. Ці стосунки різні, кожен з них мають мотиваційно-ціннісний, когнітивний та емоційний характер.

На думку Г. Л. Бардієр, психологічні механізми толерантності/інтолерантності тісно пов'язані з усвідомленням, самопізнанням і суб'єктивною інтерпретацією. Психологічні механізми толерантності (інтолерантності) пов'язані з механізмами усвідомлення, самопізнання й суб'єктивного тлумачення; із переживаннями збереження або загрози руйнування ідентичності; з особистісним і груповим самовизначенням: «рівність/перевага», «свій/чужий», «ми/вони»; із нормативною та ціннісно-орієнтаційною регуляцією поведінки. Психологічні якості, що забезпечують толерантність, – це всі можливі форми самовираження людей, котрі допускають чи обмежують паритетність прояву соціальних відмінностей.

Толерантність та інтолерантність – це особливі відносини, що формуються на підставі оцінки об'єкта. Толерантність як ставлення породжує довіру, готовність до співробітництва й компромісу, товарицькість і дружелюбність.

Інтолерантність несе в собі зміст антагоністичної дії та, зазвичай, піддає середовище стосунків цензурі етнічного, релігійного, гендерного, політичного характеру, тим самим стаючи генератором ворожнечі, нестабільності, тиску, конфліктів, ненависті. Чим більша кількість людей або соціальних груп перебуває в просторі, якому властива нетерпимість, тим сильнішими будуть наслідки. Агресивність викликає біологічні реакції боротьби або втечі, а партнери реагуватимуть так, як вони запрограмовані, – утечуть або дадуть відсіч. Утеча може виявлятися через вихід із класу або пошук нових можливостей уникнути дискусії. Відсіч проявляється через все, що завгодно: від імітації агресивного ставлення до фізичного насильства.

Відповідно до досліджень М. Мацковського, розглянемо п'ять пунктів на так званій шкалі «толерантність/інтолерантність» (Мацковский, 1995):

- 1) протекціоністська толерантність, характерні високі моральні якості, вищі прояви емпатії, співчуття тощо;
- 2) ціннісна толерантність, система цінностей і зразків поведінки, пов'язана з неухильно жорстким наслідуванням принципів толерантності;
- 3) прихована інтолерантність, важливість принципів толерантності та неприйнятність інтолерантної поведінки, але через власні погляди;
- 4) вербальна інтолерантність, особистість вважає за можливі та іноді навіть необхідні публічні висловлювання стосовно інших;
- 5) агресивна поведінкова інтолерантність, особистість виправдовує підготовку та виконання певних дій, спрямованих на обмеження чи заборону діяльності або насильство стосовно об'єкта інтолерантності.

Г. Бардієр зазначає, що інтолерантність – це зниження напруги, інертність, залежність від зовнішнього впливу, розвиток у напрямі зниження складності. Інтолерантність виникає з переконань особистості або групи в тому, що їхня система вірувань, цінностей, інтересів, спосіб життя є вищими, кращими, єдино правильними стосовно ставлення до способу життя інших груп. Інтолерантну особистість можна схарактеризувати за такими показниками: неприйняття, байдужість, нехтування, нерозуміння, стан життєвої невдоволеності, нестримність, агресивність, конфліктність, дратівливість, гнів, відсторонення, зневага, презирство, тривожність, вимогливість, маніпулювання тощо. Загалом, можна виділити ситуативну та особистісну інтолерантність. Як стійку особистісну характеристику інтолерантність розглядають, якщо людина схильна вести себе інтолерантно в стосунках з іншими.

Толерантність починає виступати невід'ємним елементом сучасного розуміння свободи, яка є найвищою людською цінністю. Вона ж важлива частина структури творчої взаємодії й творчості загалом. А це, зі свого боку, означає, що принцип толерантності повинен творчо застосовуватися й у всіх соціальних відносинах.

Основний механізм толерантності може розглядатися як психічна та психологічна реакція на суб'єктивно несприятливу ситуацію. У разі інтолерантного реагування, суб'єкт демонструє спонтанну поведінкову реакцію, головна функція якої – задоволення частіше неусвідомлюваних фрустрованих потреб (зазвичай пов'язаних із несвідомим внутрішньоособистісним конфліктом). Загалом, психологічні механізми толерантності (інтолерантності) тісно пов'язані з механізмами усвідомлення, самопізнання й суб'єктивного тлумачення; із переживаннями збереження або загрози руйнування ідентичності; з особистісним і груповим самовизначенням; із нормативним та ціннісно-орієнтаційним регулюванням поведінки.

В основу толерантності як властивості соціальної поведінки покладено механізми прояву соціальних потреб і соціальних страхів. До основних чинників розвитку толерантності слід віднести загальногуманістичні вимоги, цінності та норми.

Ступінь прояву толерантної свідомості залежить від багатьох чинників: від сімейної позиції, культурного рівня особистості, гендерних та вікових особливостей.

Толерантність як атрибут зрілої особистості – це результат багатьох сил, що діють в одному напрямі. Доцільно виокремити різні групи чинників, що діють на різних рівнях (це макро-, мезо- й мікрорівень). В умовах реального життя чинники всіх трьох рівнів діють одночасно, взаємодіючи між собою.

Чинники мікрорівня – це особистий життєвий досвід спілкування та взаємодії і його психологічні результати, особливий стиль дитячо-батьківських відносин на ранніх етапах соціалізації (емоційно-довірливий, безпечний). Крім того, сюди можна віднести й різні вже сформовані психологічні особливості особистості, які можна розглядати як передумови. Найважливішим чинником мікрорівня виступає позитивна ідентичність особистості.

Чинники мезорівня – це ціннісно-нормативні системи, вироблені в групах, куди входить людина, і які є для нього суб'єктивно значущими (етнічні, професійні, вікові та моделі поведінки, прийняті в них).

Чинники макрорівня, що сприяють формуванню толерантності/інтолерантності, стосуються широкого соціального контексту. Це політична, економічна, правова й інші системи суспільства, у якому живе людина, що створюють його правові норми, цінності, прийняті в цій культурі, а також деякий «соціальний ідеал» особистості.

Говорять про толерантність як про тривалу підтримку вольового зусилля (В. К. Калінін), прояв «сили проти себе» (З. Мюллер), спеціальну витримку (К. Л. Бабаян), одноразову тривалу протидію несприятливим чинникам (О. П. Ільїн). Ільїн О. П. відзначає довготерпіння й розуміє під ним особистісну властивість, що допомагає людині переносити без зривів страждання, душевні муки, життєві негаразди. Основою формування толерантності є емоційна стійкість.

Особливо важливе для особистості самовиховання толерантності. Це пов'язано, передусім, з усвідомленням власної гідності, передбачає поряд із самоповагою здатність поважати інших людей.

Розуміючи толерантність як ставлення людини до інших індивідів, виховання може й не змінювати цього ставлення, навіть якщо воно негативне: ми не можемо та й не маємо права змусити людину змінити погляди, мислити й ставитись інакше, ніж вона це вже робить. Справа не в тому, щоб індивід визнав те, чого раніше не визнавав, полюбив те, чого раніше не любив: він має право на власну думку.

Основа толерантності й можливий простір її динаміки проявляються та діють у досвіді особистості. Тому формування толерантності – це цілеспрямована організація її позитивного досвіду, тобто цілеспрямоване створення умов, що вимагають взаємодії з іншими, якими б в очах суб'єкта вони не були.

Толерантність кожного сприяє рівновазі та цілісності суспільства, вона необхідна як між окремими людьми, так і в суспільстві загалом.

Виховання – найефективніший засіб попередження нетерпимості.

Уміння, навички, характеристики й установки особистості, які формуються в штучно створеному соціально-психологічному середовищі, дають змогу ефективно вирішувати складнощі реального світу між-особистісних відносин.

Висновки

Отже, держава має формувати суспільство, яке складається з особистостей, котрі однією з цінностей визначають готовність до міжкультурних контактів та діалогу, який спирається на принципи толерантності. Вона починає виступати невід'ємним елементом

сучасного розуміння свободи, що є найвищою людською цінністю, служить важливою частиною структури творчої взаємодії та творчості загалом. Але це, зі свого боку, означає, що принцип толерантності повинен творчо застосовуватись і у всіх соціальних відносинах, які сприяють активізації формування толерантності особистості, зокрема в освітньому просторі.

Перспективи подальших досліджень

Подальші наукові пошуки спрямовані на дослідження можливостей створення умов, які сприятимуть активізації толерантності.

Література

1. Асмолов, А. Г. (2000). *На пути к толерантному сознанию*. Москва, 128.
2. Бех, І. Д. (2011). Я як джерело духовного саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*, 3(72), 5–16.
3. Бойко, В. В.; Ковалев А. Г.; Панферов В. Н. (1983). *Социально-психологический климат коллектива и личность*. Москва, Мысль, 196.
4. Братченко, С. Л. (2000). Толерантность как норма образовательной и гуманитарной экспертизы. *Философия, наука, цивилизация*. Москва, 32–36.
5. Гриншпуна, И. Б. (2002). *Введение в профессию «психолог»*. Москва: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 464.
6. Гершунский, Б. С. (2002). Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования. *Методический сборник для учителей «Права ребенка и толерантность»*, 32–38.
7. Клепцова, Е. Ю. (2004). *Психология и педагогика толерантности*. Москва: Академ. проект, 176.
8. Мацковский, М. С. (1995). *Семья на пороге третьего тысячелетия*. Москва: Центр общечеловеческих ценностей, 237.
9. Мириманова, М. С.; Обухова А. С. (2002). *Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие*. Екатеринбург, 335.
10. Скрипкина, Т. П. (2000). *Психология доверия*. Москва: Академия, 264.
11. Головин С. Ю. (1997). *Словарь практического психолога..* Минск: Харвест, 800
12. Фопель, К. (2002). *Сплоченность и толерантность в группе*. Москва, 342.

References

1. Aslamov A. H. (2000). *Na puti k tolerantnosti [On the way to the tolerance]*. Moskov, 128 [in Russian].
2. Beh I. D. (2011) *Ya yak dzherelo duhovnogo samorozvitku osobistosti [I as a source of spiritual self-development of the individual]*. *Pedagogika ta psykhologia – Pedagogy and psychology*, 3(72), 5–16 [in Ukrainian].
3. Boyko, V. V.; Kovalev A. H.; Panferov V. N. (1983). *Social'no-psihologicheskij klimat kollektiva i lichnosti [Socio-psychological climate of the collective and personality]*. Moskov: «Mysl'», 196 [in Russian].

4. Bratchenko, S. L. (2000). Tolerantnost' kak norma obrazovatel'noj i gumanitarnoj ehkspertizy [Tolerance as a norm of educational and humanitarian expertise]. *Filosofiya, nauka, civilizaciya – Philosophy, science, civilization*, 32–36 [in Russian].

5. Hrinshpun I. B. (2002) *Vvedenie v professiyu «psiholog» [Introduction into the profession of «psychologist»*. Moskov: «Izdutel'stvo Moscovskogo psichologo-pedagogichnogo instituta», 464 [in Russian].

6. Gershunskiy B. S. (2002). Tolerantnost' v sisteme cennostno-celevykh prioritetov obrazovaniya [Tolerance in the System of Value-Target Education Priorities]. *Metodicheskiy sbornik dlia uchiteley «Prava rebenka i tolerantnost'» – Methodical compilation for teachers «Child's Rights and Tolerance»*, 32–38 [in Russian].

7. Klepcova, E. YU. (2004). *Psihologiya i pedagogika tolerantnosti [Psychology and Pedagogy of Tolerance]*. Moskov: «Akademicheskij Proekt», 176 [in Russian].

8. Mackovskij M. S. (1995). *Sem'ya na poroge tret'ego tysyacheletiya [Family on the threshold of the third millennium]*, 237 [in Russian].

9. Mirimanova, M. S., Obuhova A. S. (2002). *Vospitanie tolerantnosti cherez sociokul'turnoe vzaimodejstvie [Education of Tolerance through Socio-Cultural Interaction]*. Ekaterinburg, 345 [in Russian].

10. Skripkina T. P. (2000). *Psihologiya doveriya. [Psychology of Trust]*. Moskov: «Akademiya», 264 [in Russian].

11. Golovin, S. YU. (1997). *Slovar' prakticheskogo psihologa [Dictionary of Practical Psychologist]*. Minsk: «Harvest». 800 [in Russian].

12. Fopel' K. (2002). *Splochnennost' i tolerantnost' v gruppe [Confluence and Tolerance in the Group]*. Moscov, 342. [in Russian].

Received: 12.11.2018

Accepted: 24.11.2018